

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ СУДОВИМИ ОРГАНАМИ

**Петрова С.М.,
аспірант**

Хмельницький університет управління та права

У даній статті розглядається питання історичного розвитку нотаріату. Досліджується проблематика формування органів нотаріату в різні історичні часи та вплив законодавства країн, під пануванням яких перебувала Україна. Обґрунтовується постійний історико-правовий взаємозв'язок органів нотаріату та судових органів.

Ключові слова: нотаріус, суд, нотаріальне провадження, дяки, акти, грамота.

Petrova S.N. / ИСТОРИКО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НОТАРИАТА И ЕГО ВЗАИМОСВЯЗЬ С СУДЕБНЫМИ ОРГАНАМИ / Хмельницкий университет управления и права, Украина

В данной статье рассматривается вопрос исторического развития нотариата. Исследуется проблематика формирования органов нотариата в разные исторические времена и влияние законодательства стран, под господством которых находилась Украина. Обосновывается постоянная историко-правовая взаимосвязь органов нотариата и судебных органов.

Ключевые слова: нотариус, суд, нотариальное производство, дяки, акты, грамота.

Petrova S.N. / HISTORICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF NOTARIES AND ITS RELATIONSHIP WITH THE JUDICIARY / Khmelnytsky University of Management and Law, Ukraine

This paper discusses the historical development of notaries.

Definitely the time of the notary, notaries development based on historical events, as well as the relationship of notaries at different times of the judicial authorities.

Confirmed the close relationship of notarial activities and the administration of justice. It is assumed that this is the close relationship with the court led to the acquisition of the notary's sign of the process.

We study the problems of formation of notaries in different historical times and the impact of the legislation, which was located under the domination of Ukraine. Grounded permanent historical and legal relationship of notaries and courts.

Stated that in XVII-XVIII century there has been improvement procedures written certification regulations, selection of special entities authorized to perform such activities while maintaining their relationship with the courts.

It is proved that the notarial proceedings and civil proceedings have many common features and characteristics. Yes, judge, notary public law exercising functions in dealing with a particular legal case notary and judge impartial and independent. Conceptual differences between these legal institutions in resolving issues related to civilian traffic is made depending on whether or not a dispute of right: if the civil jurisdiction of the dispute by the court, in its absence – the issue under consideration by a notary.

Emphasized that the cooperation of the judiciary and notaries lies in facilitating the recent court activity, including: facilitate evidence in court in civil disputes as notarial deeds of great importance as evidence allowing the court clearly reveal the true will of the parties and fact. Optimizing the process of proof, notaries play an important role in the activity of public power state in the implementation of justice, resolving civil legal cases indisputable character, reducing the number of courts.

Key words: notary, court, notary proceedings, notarial activities and the administration of justice, acts of ratification.

Питання про момент виникнення нотаріату залишається одним із найбільш дискусійних у науці нотаріального права.

Обов'язковою складковою процесу пізнання будь-якого правового явища є вивчення умов його виникнення та історичних етапів розвитку. Методологія історичного аналізу, що застосовується у сфері правових досліджень, володіє широкими пізнавальними можливостями, має потужний аксіологічний потенціал. Вона сприяє глибшому пізнанню суті досліджуваних державно-правових явищ, ґрунтуючись на наявних фактах виявляє, з одного боку, загальне, необхідне й закономірне, а з іншого – суттєво нове, відмінне.

Основу сучасного вчення про нотаріат складають наукові дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких, як М. Г. Авдюков, І. О. Алфьоров, П.П. Глушенко, А. В. Єрух, Н. В. Ільєва, Ю. М. Козьяков, С. П. Кондракова В. В. Комаров, О. В. Коротюк Р. Г. Кочер'яниц, І. С. Мельник, С. Г. Пасічник, Ж.Ф.Пієпу, Н. І. Пінчук, Л. К. Радзівська, А. М. Седов, Г. С. Семаков, В.Ф. Сіренка, Л. А. Стещенко, К. І. Федорова, С. Я. Фурса, В. М. Черниш, Т. М. Шамба, Л. Е. Ясінська та ін. Водночас попри те, що питанням нотаріату присвячено значний обсяг праць, питання про виникнення нотаріату залишається одним із найбільш дискусійних у науці нотаріального права.

Метою нашого дослідження є визначення моменту виникнення нотаріату, розгляд питань розвитку нотаріату

залежно від історичних подій, а також взаємозв'язку органів нотаріату за різних часів із судовими органами.

Термін «notariatus» лексично походить від латинського слова «notus», і саме в римському праві прослідковуються витоки діяльності, пов'язаної з письмовою фіксацією правочинів. Більшість вітчизняних науковців пов'язують виникнення цього правового інституту із Стародавнім Римом [1; 2 с. 14; 3, с. 4]. Утім, окремі російські дослідники вважають, що історія нотаріату є давнішою за історію римського права і бере свої витоки ще у Вавилоні, у 1760 році до н.е. [4] Також в юридичній доктрині популярним є твердження про те, що початком відліку історії нотаріату є XIX ст. [5].

Історія українського нотаріату відзначається особливостями залежно від історичного процесу розвитку української нації, держави і права.

Вбачається, що умови для зародження нотаріату в Україні виникли не раніше IX ст., адже до 863 року слов'яни не мали власної писемності. Створення в XI ст. слов'янської азбуки (глаголиці), автором якої були славнозвісні Кирило та Мефодій, започаткувало писемність на Русі.

Окремі науковці стверджують, що перші письмові форми правочинів на Україні – Русі починають з'являтися в період феодальної роздробленості у XII столітті. Це окремі уставні і жаловані грамоти удільних князів, а також деякі документи приватних осіб, головним змістом яких було придбання та відчуження прав на землю та холопів.

[6] Однак із цієї точки зору не можна погодитись зважаючи на історичні дані про укладання руськими князями договорів із греками вже на початку X ст. У Хрестоматії з руської історії (1914) наводяться витяги з трьох договорів [7, с. 34-38], зміст яких яскраво свідчить, що на цей час писемність у Київській Русі вже була достатньо розвинена та вже використовувались печатки.

Більше того, вказані договори є беззаперечними пам'ятками тісних економічних, політичних і культурних зв'язків Київської держави з Візантією, а отже, дозволяють припустити, що слов'яни вже в цей період мали уявлення про основні інститути римського права і могли частково їх перейняти.

Більшість дослідників схильється до думки, що спочатку на Русі складання письмових актів при укладенні правочинів було виключним явищем [6], проте можна з упевненістю стверджувати, що в цей період писемність вже існувала, більше того, письмово було закріплено окремі норми права.

На нашу думку, поштовхом для розвитку права та, вкотре решт, і умовою для виникнення нотаріальної діяльності стало запровадження в 988 р. князем Володимиром Великим християнства в Київській Русі.

Як аргументовано вказує Н. Л. Дювернуа, західна церква з часів своєї появи на Русі мала всі ознаки завершеного розвитку в канонічному відношенні. У Візантії ще за часів Юстиніана церковне законодавство стало предметом кодифікації, і збір законів в тому чи іншому порядку продовжувався безперервно [8, с. 56]. При цьому, як зазначав Н. В. Калачов у своїй праці «О значенні Кормчей въ системе древняго русскаго права» (1850) [9, с. 3], пастирі грецької церкви та їх учні з Болгарії, які приїхали до Русі після хрещення, зустріли тут «не болѣе, какъ саме сомнительные начатки гражданственности: ...въсферѣчастной – быть родовой, въ которомъ еще не знаютъ ни отдѣльной недвижимои собственности, ни завѣщанія, ни наслѣдства въ настоящемъ его значеніи...».

Цілоком аргументованими видаються доводи тих науковців, які історію нотаріату пов'язують з історією доказів, зокрема з появою письмових доказів [10, с. 37]. З розвитком правового обігу попередньої форми посвідчення моментів юридичного відношення через показання свідків виявляється недостатньо: з'являються письмові акти, які, будучи складеними у певній формі, слугують кращою гарантією існування перших правочинів, ніж показання свідків.

Можна стверджувати, що саме тут починає прослідковуватися тісний зв'язок нотаріату та суду, який обумовлений не тільки спільними джерелами правового регулювання, а й спільною правозахисною функцією суб'єктів, які здійснювали «нотаріальну» та судову діяльність.

Розвиток письмових актів прослідковується із Псковської судної грамоти [11], в якій серед письмових документів вказуються: грамоти (ст. ст. 10, 12, 13, 26, 106 тощо); «рукописаніє» – духовний заповіт (ст. ст. 14, 88, 89); «доска» – документи найнижчого порядку (ст. ст. 28, 30) тощо. При чому письмові документи, зокрема грамоти на права володіння, вважалися судовими доказами [12, с. 278].

Задовольнити потребу в складанні документів у письмовій формі змогли так звані дяки та піддячі. Спочатку це були люди вільної професії, а з розвитком приказної системи стали обов'язковими членами державних органів, серйозно впливали на хід судових та адміністративних справ.

Основним завданням дяків та їхніх помічників – піддячих – було здійснення діловодства в державних установах, складання і підписання грамот, видача оригіналів, копій документів і довідок. Також дяки виконували й нотаріальні функції, які їм були надані стосовно нерухомості (XIII століття). Паралельно з приказними дяками в XIV столітті з'являються майданні піддячі, які складали письмові акти в містах. [6]

Саме дяків та піддячих більшість вітчизняних дослідників вважають засновниками сучасного нотаріату [13, с. 20; 14 с. 17; 2 с. 61; 15, с. 265].

У 60 роки XVI ст. у канцеляріях місцевих судово-адміністративних установ запроваджується регулярне діловодство у формі актових книг, на які логічно переміщується центр інформаційної уваги у всіх питаннях місцевого життя.

Як впливає зі змісту документів того періоду, що знаходились в Литовській метриці, записи в такі книги робили дяки, або ще їх називали писарями. На відміну від інших судових чиновників (дільчий, виж, ув'язчий, дільчий), які виконували обов'язки за одноразовим дорученням, писарями були постійно призначені особи. Це пояснюється тим, що писарі були фахівцями в канцелярських і судових справах, вони звичайно навіть супроводжували урядових намісників в їхніх роз'їздах державою і загалом їхня праця високо цінувалась [2, с. 70].

Всі актові книги, до яких би судових установ вони не належали, мають одні й ті самі характерні особливості стосовно розміщення, форми і змісту внесених до них актів. Як правило, кожна книга призначалася на цілий рік, і в неї щоденно, в порядку місяців і чисел вносились за певною формою акти найрізноманітнішого характеру. Все, що впродовж певного дня відбувалося в тій чи іншій судовій установі: розбір судових справ, прийом скарг і різного роду заяв, пред'явлення для внесення в книги найрізноманітніших документів – все це ретельно протоколювалося в актовій книзі. Така безсистемність записів при їх величезній кількості викликала значні незручності як для судової установи, так і для приватних осіб, яким потрібні були виписки з книг, тому в судах великих міст уже з XVI ст. почали вести не по одній, а одночасно по три актові книги, відповідно до трьох категорій справ – так виникли актові книги декретові, записові й поточні [2, с. 68-69].

Книги записові аналогічні сучасним нотаріальним книгам, оскільки різні правочини, угоди, договори, зобов'язання майнового чи особистого характеру, щоб набрати сили безспірних актів, мали бути заявлені учасниками перед судом і внесені до цих книг [2, с. 68-69].

На нашу думку, згадана історична ситуація ще раз підтверджує тісний взаємозв'язок нотаріальної діяльності та правосуддя. Ми можемо навіть припустити, що саме такий тісний зв'язок із судом обумовив набуття нотаріальною діяльністю ознак процесу.

Утім, аналіз змісту діяльності дяків та піддячих, як це вбачається з актових книг та інших історичних джерел, дозволяє зробити висновок, що такі особи є попередниками не тільки сучасних нотаріусів. По суті, вони виконували комплекс функцій, які в умовах сьогодення виконують різні суб'єкти: нотаріуси, секретарі судового засідання, органи реєстрації актів цивільного стану, діловоди, архіваріуси тощо.

Після укладення в 1569 році Люблінської Унії внаслідок об'єднання Литви і Польщі було створено Річ Посполиту. Внаслідок цього під владою корони опинилась майже вся Україна. На українські землі було запроваджено польський соудоустрій, який характеризувався багатоманітністю судових органів: крім земських, гродських (замкоморних) і підкоморних судів, у містах, які мали Магдебурзьке право, існували міські суди, магістрати і ратуші, цехові суди, і впродовж XIV-XVI ст. ст. у всіх цих судах також велися актові книги.

Актові книги як форма судового діловодства велися і в Лівобережній Україні, що входила до складу Російської держави (в магістратах і ратушах, сотенних судах, полкових судах, Генеральному суді, а також у запроваджених тут 1763 гродських, земських та підкоморських судах).

Також слід зазначити, що ще з XVI ст. паралельно в українських землях, які входили до складу Московської держави (Чернігово-Сіверській землі), поступово поширюється російське право.

Згодом Україна все більше втрачала риси автономії, на її території запанували російські закони, а організація нотаріальної справи та зміни в ній проводилися за загальнодержавними нормативними актами [6]. Тому історія нотаріату в Україні тісно переплітається з історією нотаріату в Росії.

Серед джерел руського права в контексті досліджуваної проблематики особливий інтерес становить Судебник Царя Іоана Грозного 1550 року. Починаючи із цієї пам'ятки права в законодавстві з'являються норми, пов'язані з таким злочином, як «подлогъ», зокрема, тут йдеться про «підписку» [16, с. 218].

У зв'язку з цим цілком слушно припустити, що саме на цьому етапі почався процес виділення з числа писарів (дяків, піддячих) окремої групи професіоналів, які були орієнтовані не просто на оформлення письмового правочину чи іншого документу, а на його посвідчення з метою надання такому документу додаткової юридичної сили, як наслідок, більшого доказового значення.

Возз'єднання України з Росією призвело до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддячих та загального порядку діловодства.

У 1701 році місцем, в якому б зосереджувалось відання справами щодо здійснення актів, була оголошена Оружейна Палата. Від неї «главное управление крѣпостными дѣлами» в 1706 році перейшло до Московської Ратуші. Після створення в 1708 році гебурній, «дѣла крѣпостныя» перейшли у відання губернаторів. Так тривало до 1719 року, коли було створено «Юстиць-колегію», якій було доручено головне відання такими справами. [17, с. 60].

У контексті досліджуваної нами проблематики можемо констатувати, що в XVII-XVIII столітті спостерігається вдосконалення процедури посвідчення письмових актів, виділення спеціальних суб'єктів, уповноважених здійснювати таку діяльність, при цьому зберігається їх зв'язок із судами. Водночас перші згадки про «нотаріуса» мають місце не у зв'язку з посвідчувальною діяльністю кріпосних актів, а у зв'язку з вексельним правом. Тобто можна зробити висновок, що на цьому історичному етапі різні нотаріальні функції здійснювали різні групи суб'єктів.

Новий етап в історії нотаріату України починається з указу від 25 червня 1840 року, яким було відмінено дію Литовських статутів та всіх пов'язаних з ними актів [18, с. 7], що остаточно затвердило обов'язковість імперських законів, у тому числі й щодо нотаріальної діяльності на території України.

Докладніше оформлення реформа нотаріату отримала в «Положенні о нотаріальной части» 14 квітня 1866 року [19]. Хоча зміст вказаного положення і критикувався сучасниками [15, с. 268-269;], слід визнати, що воно стало важливим кроком на шляху становлення інституту нотаріату як в Росії, так і на українських землях, адже ним було скасовано посади, що мали відношення до нотаріальної діяльності (маклерів, публічних нотаріусів, осіб, що вчиняли кріпосні акти тощо), та передано обов'язки щодо вчинення і засвідчення юридичних актів саме нотаріусам.

Після Жовтневої революції почався новий етап в історії нотаріату.

Декретом про суд № 1 від 22 листопада 1917 року було знищено судову систему, що існувала за часів царської Росії, а з ними припинили свою діяльність і нотаріуси, адже вони функціонували при цих судах.

У період Громадянської війни виникла тенденція ліквідації нотаріату, зобов'язальні відносини зводилися до аліментного права, сімейно-майнових справ, побутового підряду, купівлі-продажу.

У контексті досліджуваної нами проблематики заслуговує на увагу ще один нормативний акт цього періоду – Цивільний процесуальний кодекс РРФСР, уведений в дію 1 вересня 1923 року, яким було регламентовано порядок розгляду таких скарг на дії нотаріусів та осіб, що викону-

ють нотаріальні функції. Поряд із цим даний кодекс приділив увагу іншим формам взаємодії нотаріату та судових органів: ним закріплено положення щодо значення нотаріально-засвідчених документів у доказовій діяльності, функції нотаріусів щодо забезпечення доказів тощо.

Упродовж наступних років законодавство про нотаріат неодноразово змінювалось, що було обумовлено змінами політико-економічного устрою радянської держави. Проте державний статус нотаріальних органів і нотаріусів та його зв'язок із судовими органами залишалися незмінними.

У 60-ті рр. було проведено нову кодифікацію цивільного та цивільного процесуального законодавства, а в подальші роки поновлено шлюбно-сімейне, колгоспне, земельне, трудове та інше законодавство. Утім, слід відмітити, що прийняття нового Цивільного процесуального кодексу Української РСР 1963 року суттєво не змінило ролі нотаріальних органів у цивільному процесі.

Значимим актом історії українського нотаріату в цей період, на нашу думку, став Закон СРСР «О государственном нотариате» від 19 липня 1973 року, на основі якого було прийнято Закон Української РСР «Про державний нотаріат» від 25 грудня 1974 року. Цей Закон тривалий час залишався основним актом, який регулював нотаріальну діяльність в Україні.

Новий етап розвитку нотаріату почався з прийняттям Верховною Радою України в 1993 р. Закону «Про нотаріат», яким було відновлено інститут приватних нотаріусів. Подальше реформування нотаріату полягало у внесенні 2008 року змін до Закону «Про нотаріат». Відбулася так звана мала реформа, яка зрівняла в частині повноважень державних та приватних нотаріусів. Цей крок був позитивно сприйнятий суспільством, створив для громадян сприятливіші умови доступу до нотаріальних послуг. При цьому в результаті реформування була послаблена контрольна функція держави, що стосувалася перевірки законності вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

Новий поштовх реформі нотаріату дав наказ міністра юстиції України від 24.12.2010 № 3290/5, яким була затверджена Концепція реформування органів нотаріату в Україні. Головною метою реформування нотаріату було визначено сприяння становленню цілісного підходу до визначення функцій нотаріату, надання населенню послуг правового та нотаріального характеру відповідно до міжнародних стандартів, а також поступове і системне реформування українського нотаріату як інституту позасудового захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб. Концепція реформування органів нотаріату визначила сучасний стан цього інституту, його цілі, пріоритетні завдання та стратегічні напрями, окреслила механізми їх реалізації та очікувані результати.

Щодо взаємодії нотаріату та судових органів, то тут також відбулися зміни. Так, 18 березня 2004 року було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс України, який почав діяти 1 вересня 2005 року. До змісту даного кодексу не увійшли положення його попередників 1924 та 1963 років щодо можливості оскарження дій чи бездіяльності нотаріусів у порядку окремого провадження, значення нотаріально-засвідчених документів для цивільного судочинства та ролі нотаріусів у забезпеченні доказів. При цьому чинний кодекс не конкретизував, яким чином мають вирішуватись правові конфлікти за участю суб'єктів, що здійснюють нотаріальну діяльність.

Водночас нотаріальне провадження та цивільне судочинство мають багато спільних рис і ознак. Так, і суддя, і нотаріус здійснюють публічно-правові функції, при вирішенні конкретної юридичної справи нотаріус та суддя неупереджені і незалежні. Концептуальні розбіжності між даними правовими інститутами при вирішенні питань у сфері цивільного обороту проводяться залежно від наявності або відсутності спору про право: за наявності спору цивільна юрисдикція здійснюється судом, за його відсутності питання підлягає розгляду нотаріусом.

Підсумовуючи, слід констатувати, що збільшення кількості судових справ по спорах між учасниками цивільних правовідносин, яким надавав свої послуги нотаріус, та залучення нотаріусів до судового провадження обумовлює нагальну необхідність чіткої законодавчої регламентації його правового статусу, підстав та форм участі в судовому (в т.ч. цивільному) процесі.

Взаємодія судових органів та нотаріату полягає і в сприянні останніх судовій діяльності, зокрема: полегшення процесу доказування в суді при розгляді цивільно-правових спорів, оскільки нотаріальні акти мають величезне значення в якості доказів, що дозволяють суду чіткіше виявити справжню волю сторін і фактичні обставини справи. Оптимізуючи процес доказування, нотаріат грає важливу роль у здійсненні

публічної владної діяльності держави з реалізації правосуддя; вирішення цивільно-правових справ безспірного характеру і, як наслідок, зменшення їх кількості в судах.

З огляду на це, применшення ролі та звуження процесуального статусу нотаріуса в цивільному процесі в умовах тих реформ, що відбуваються в нашій країні, не можна визнати справедливим. Зазначимо, що, попри наявність значної кількості наукових досліджень, присвячених проблематиці нотаріату, питання участі нотаріусів у цивільному процесі досі залишається одним із найменш досліджених у доктрині. Зокрема, законодавчо не визначеним залишається питання про роль нотаріусів у цивільному процесі України, їхній цивільний процесуальний правовий статус, процесуальний порядок участі в процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфіменко Л. В., Передумови зародження нотаріату в українському праві https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&cad=rja&ved=0CHMQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fstride.com.ua%2Fstride%2Fmen%2Fdata%2F2010_m_4_118_Efimenko.doc&ei=i1iRUerPDOgptAb9joGoDA&usq=AFQjCNEh-5ekL6FD_9OscHDCtdNfbP8zFg&sig2=F-FIQq-LQld9K-5c8msSVw
2. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ясінська Ліліана Едуардівна ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 210 арк.
3. Порадник нотаріуса / уклад. Л. О. Щербина. – Х.: ПП «ІГВІНІ», 2009. – 672 с.
4. Долгов М. А. Краткая история нотариата // В мире права. – 2001. – №3. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1146696>
5. Ярков В. В. Нотариус как юридическая профессия в современном мире – Режим доступу: <http://www.mirnot.narod.ru/professia.html>
6. Давиденко А Історія виникнення нотаріату в Україні // Вісник Запорізького національного інституту – 2010. – №4 – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/jur-2010-4/022-28.pdf>
7. Коваленский М. Н. Хрестоматия по русской истории, т. I, стр. 136-138, № 74 (перепечатка из "Хрестоматии" Владимирского-Буданова), М., 1914.
8. Дювернуа Н. Источники права и суд Древней России: опыты по истории русского гражданского права / Предисл. А. В. Коновалова. – СПб.: Юридический центр Рпесс, 2004. – 396 с.
9. Калачов Н. О значении Кормчей въ системе древнягорусскаго права. – М.: въ университетской Типографіи, 1850. – 80 с.
10. Профессиональное нотариальное право. Перевод с французского / Пиепу Ж.Ф., Ягр Ж. – М.: Юристь, 2001. – 224 с.
11. Псковская судная грамота.-Петербургъ: Тип. Главнаго управления Удѣловъ, 1914.
12. Бѣляев И.Д. Лекции по исторіи русскаго законодательства. – М.: Тип. А. А. Карцева, 1888. – 584 с.;
13. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотариат в Україні: підручник. – Х.: Право, 2011. – 384 с.
14. Нотариат в Україні: Навчальний посібник / за ред.. В. М. Бесчастного. – К.: Знання, 2008. – 494 с.
15. Победоносцев К П. Курс гражданского права. – СПб. – 1896. – 763 с. – Т.1. – 178 с.
16. Жижиленко А. А. Подлогъ документовъ. Историко-догматическое ислѣдование. – С.-Петербургъ: Невская тип., 1900. – 746 с. [Електронний ресурс] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_lib/00000697/1/
17. Полноесобрание сочиненій К. А. Неволіна. – т. 4 : Исторіи Россійскихъ гражданскихъ законовъ. – Ч.ІІ. Книга вторая объ имуществахъ. Раздѣль первуѣ объ имуществахъ вообще и раздѣль второй о правахъ на вещи. – С.-Петербургъ: Тип. Эдуарда Праца, 1857. – 446 с.
18. Колмаков Н. М. Записка о судебной реформѣ въ западномъ краѣ вообще и въ частности въ Кіевской губерніи. – К. Тип. М. П. Фрица, 1872. – 33 с. http://irbis-nbuv.gov.ua/E_lib/00000607/
19. Судебные уставы 10 ноября 1864 года съ разъясненіемъ ихъ по рѣшеніямъ кассационныхъ департаментовъ Правительствующаго Сената 1866, 1867, 1868, 1869 гг. – 4-е доп. изд. – М.: Тип. II отдѣленія Собств. Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1870.